

Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine.

Sudjelovanje građanskih stranaka u općinskim izborima, provedenim 19. maja 1940. godine u Banovini Hrvatskoj, samo je usputno tretirano u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.) Međutim, ovi iz-

1) Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj, u maju 1940. godine, do sada u historiografiji nisu tretirani kao posebna tema, mada su u okviru drugih radova na njih katkada dati i širi osvrti. U radu Ljube Bobana **O političkim previranjima na selu i Banovini Hrvatskoj** (Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 225—266) riječ je o izborima s obzirom na dostignuti stupanj podvajanja u HSS i o odnosu KPJ prema tim izborima. U nekim radovima Ivana Jelića općinski izbori su predmet šireg interesa. Dok se u radu **O nekim odjecima sporazuma Cvetković — Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj** (Zbornik 3, Slavonski Brod 1965, 147—166) na njih samo osvrće dotle im je u monografiji **Komunistička partija Hrvatske 1937—1941** (Zagreb 1972, 289—298) posvetio relativno dosta prostora. Tu, dakako, prvenstveno prati sudjelovanje i uspjeh komunista o općinskim izborima. Učešće komunista u općinskim izborima u Dalmaciji obradio je posebno u radu **Komunistička partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. godine na području Dalmacije** (Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1, Split 1970, 95—112). I u mojim radovima **Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slav. Brodu 1940. godine** (Zbornik 9, Slavonski Brod 1972, 209—262) i **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ** (Peta zemaljska konferencija KPJ, Zbornik radova, Zagreb 1972, 253—265) marginalno su dotaknuti i općinski izbori. Na sudjelovanje samostalaca u općinskim izborima više sam se osvrnuo u radu **Samostalna demokratska stranka i neka pitanja provođenja sporazuma Cvetković — Maček** (Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, rukopis). U ovom prilogu učešće SDS na izborima dijelom se podudara s prikazom u tom radu.

S obzirom na to da je sudjelovanje Komunističke partije Hrvatske u općinskim izborima potpuno obrađeno u navedenim radovima, ono u ovome prilogu neće biti razmatrano u širem opsegu.

bori su, naročito s obzirom na odnos birača prema njima, istovremeno bili indikator ne samo pada političkog prestiža i utjecaja građanskih stranaka već i dostignutog stupnja političke diferencijacije u njima. Već i stoga zaslužuju posebnu pažnju.

Mada je Hrvatska seljačka stranka (HSS), kao jedan od nosilaca Seljačko-demokratske koalicije (SDK), odricala politički značaj općinskim izborima, njima se to značenje ne može poreći, i to kako s obzirom na pokušaje građanskih stranaka, prije svega HSS i Samostalne demokratske stranke (SDS), odnosno SDK, da osiguraju vlast u seoskim općinama, tako i s obzirom na nastojanja da tim putem osiguraju što širu podršku pristaša i na taj način zaustave proces sužavanja svoje političke osnove koji se javlja kao posljedica političkog raslojavanja u građanskim strukturama.³⁾ Naime, političko raslojavanje je imalo za posljedicu slabljenje utjecaja građanskih stranaka u korist raznih centrifugalnih tendencija, među kojima su ljevičarske imale značajno mjesto. Nasuprot slabljenju utjecaja buržoaskih stranaka, proporcionalno raste utjecaj Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja u svojoj politici prema pristašama tih stranaka potpomaže diferencijacione procese u njima, pospješujući lijeva strujanja i jačanje lijeve komponente procesa diferencijacije. Slabljenje utjecaja buržoaskih stranaka, u stvari, istovremeno znači širenje političke osnove KPJ i njezino afirmiranje kao jedine političke snage koja nudi revolucionarni put za rješavanje nagomilanih suprotnosti i za svoju političku platformu dobija sve širu podršku.

Politički značaj općinskih izbora ogleda se i u nastojanju HSS i SDS da na račun Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) i drugih srpskih građanskih stranaka osvoje što veći broj seoskih općina s obzi-

³⁾ Već i suvremeni izvori naglašavaju politički značaj općinskih izbora. Tako se u jednom izvještaju Štaba IV armijske oblasti ističe: »Pokušaj da se tim izborima oduzme politički značaj nije uspeo. Prava izborna agitacija otpočela je tek posle objavljivanja kandidatskih lista i to najviše u opštinama, gde je uloženo više lista i gde su ovi izbori dobili i stranačko politički značaj«. U srpskim općinama i općinama s mješovitim nacionalnim sastavom, kako se navodi, »vodila se živa politička borba (...) između SDS odn. (osno) SDK sa jedne strane i drugih stranačkih grupacija, koje su istakle svoje kandidatske liste...« »Najživlju agitaciju razvila je SDS, koja je rasturala veliki broj letaka sa parolom da samo SDS i SDK može da štiti interes Srba u Banovini Hrvatskoj« (Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, Fond IV armijske oblasti, f. 6, sn. 19—20, Izvještaj Štaba IV armijske oblasti od 20. 5. 1940). Dok se preko stranačke štampe odricao politički značaj općinskim izborima, vođe HSS su, piše **Srp i čekić**, »slali tajno cirkulare i pisma svim svojim političkim organizacijama i povjerljivim ljudima dajući upute da treba postavljati na liste samo ljude koji politički njima pripadaju i koji su povjerljivi i odani vodstvu« (**Srp i čekić 1940—1941**, Zagreb 1951, 31).

I u historiografiji prevladavaju ocjene o političkom značenju ovih izbora. Tako Boban u radu **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj** navodi da je HSS u »svojim internim kalkulacijama davala izborima prvo-razredno političko značenje, pogotovo zato što se u pripremama za izbore ispoljilo političko podvajanje« (242). I Jelić u monografiji **Komunistička partija Hrvatske 1937—1941**, ističe da se u krugovima HSS nije »izborima potpuno oduzimalo političko značenje« (289).

rom da su one, na osnovu rezultata prethodnih općinskih izbora, u mnogim općinama imale svoju upravu. SDS uz to ima i posebno interese u pogledu potiskivanja utjecaja JRZ i drugih stranaka s obzirom na to da se nastojala i ovom prilikom potvrditi kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj i, štaviše, osigurati svoj utjecaj na konstelaciju političkih snaga u Jugoslaviji, ističući posebnu misiju stranke, odnosno pripisujući joj neke elemente državotvornosti. I druge građanske stranke su imale određene političke ciljeve u općinskim izborima. JRZ je nastojala sačuvati stečene pozicije i eventualno proširiti svoj utjecaj u Banovini Hrvatskoj, što je bilo utoliko aktualnije pošto Cvetković nije imao odgovarajuću podršku u Srbiji. U dosta zamršenim stranačkim odnosima između Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) i drugih građanskih stranaka JMO i muslimanske vanstranačke grupe ulaze u izbore, u bosanskohercegovačkim srezovima koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, u uvjetima različitih političkih tendencija. S jedne strane, dio srpskog stanovništva okuplja se u pokretu »Srbi na okup«, tražeći izdvajanje iz Banovine Hrvatske i pripajanje budućoj srpskoj jedinici i, s druge, većina hrvatskog stanovništva prihvaća novonastalo stanje. Muslimansko stanovništvo, gotovo u cjelini, bez obzira na stranačku pripadnost, izražava zahtjeve za autonomiju Bosne i Hercegovine. Na držanje muslimanskog i srpskog stanovništva u ovim srezovima utječu i političke snage izvan njih. HSS, odnosno njezini politički eksponenti rade na suzbijanju separatističkih tendencija, dok istovremeno velikosrpski i unitaristički faktori vrše propagandu u suprotnom smjeru. Prema tome, u tako složenim političkim kretanjima teško je odricati politički značaj općinskim izborima, jer oni na određen način pokazuju ne samo odnos i utjecaj pojedinih političkih stranaka i grupa nego i političko raspoloženje naroda u to vrijeme.

Postavlja se pitanje zašto HSS verbalnim izjašnjavanjem odriče političko značenje ovim izborima? Čini se da su pri tom prevagnula pitanja političke strategije, u čijem kontekstu je i interes HSS da ne razvija i zaoštava otvorenu političku borbu. Naime, rukovodećim strukturama stranke je u interesu da osvoje vlast u što većem broju općina, što je bilo tim aktualnije pošto je HSS, kao jedan od nosilaca sporazuma Cvetković — Maček, nastojala ojačati svoje pozicije u Banovini Hrvatskoj da bi pokazala kako ovdje nema stvarne opozicije stranačkoj politici. Pa i pored toga, ona ne želi izbornom borbom odviše komplicirati političku situaciju u Banovini Hrvatskoj, očekujući da će u svakom slučaju odnijeti izbornu pobjedu bez obzira na intenzitet političkog angažiranja. Štaviše, politizacija stranačkih masa mogla je još i pridonijeti njihovom političkom raslojavanju i sužavanju političke osnovice stranke. Istovremeno se odricanjem političkog značenja općinskim izborima nastojalo umrtviti politička aktivnost drugih stranaka i time opet osigurati tihu, ali sigurnu pobjedu HSS. Vodstvo stranke imalo je, dakle, više razloga da ne ističe politički značaj općinskih izbora, ali to ne znači da im takav značaj nije pridavalo.

Gledišta HSS o političkom značenju izbora, usprkos njegovu negiranju došla su do izražaja već u predizbornoj akciji, ali i poslije njihova provođenja kada banska vlast raspušta niz općinskih uprava koje

se opoziciono postavljaju prema zvaničnoj politici stranke. Političko značenje općinskih izbora posredno je podvukao Ljudevit Tomašić kada je, dajući upute pristašama HSS, istakao: »Budući imamo svoju vladu to ne će biti nikakvih lista, jer je ionako sav hrvatski seljački narod u redovima HSS, to će pristaše postavljati liste imajući pred sobom gospodarske interese obćine. Obćine ne trebaju biti poprište političke borbe, nego mjesto, gdje će se voditi briga o gospodarskom stanju općine, a politika će se voditi u hrvatskom Saboru.«³⁾ Slično stajalište izrazio je i Maček u proglasu od 30. aprila 1940. godine ističući da izbori »nemaju političkog značenja. Niti posljednjim općinskim izborima nismo davali političko značenje, pa ga pogotovo ne dajemo danas, kada nije sudjelovanje općine kao takve u političkoj borbi ni najmanje potrebno.«⁴⁾ Očito je, dakle, da naglasak prvaka HSS nije na negiranju političkog značenja izbora, već na stišavanju političke borbe, pa i to upućuje na sagledavanje karaktera izbora i, kasnije, izborne pobjede HSS. To potvrđuje i slijedeće stajalište iznijeto u **Seljačkom domu**: »Ali izbori su politički posebno za svaku općinu već radi same općinske politike, jer nam nije svejedno tko će i kako sa našom općinom upravljati. U našim bar seoskim općinama mora pobjediti seljačka ideologija.«⁵⁾

Nasuprot HSS, samostalci su bez rezerve pridavali općinskim izborima izuzetno političko značenje. Tada njihova konfrontacija s drugim srpskim građanskim strankama poprima još oštrije forme. To je i razumljivo ako se ima u vidu da su te stranke i nosioci velikorspske politike uopće, nastojali ostvariti što veći politički utjecaj u Banovini Hrvatskoj na račun SDS. Stoga je politička borba u srpskim općinama i općinama sa srpskom većinom bila osobito žestoka. U toj borbi SDS se nastojala afirmirati kao najjača srpska politička stranka u Banovini Hrvatskoj. Ona je, prema tome, na izbore gledala kao na mogućnost potiskivanja utjecaja JRZ nastojeći na njezin račun osvojiti što veći broj seoskih općina. Povodom općinskih izbora, SDS je izdala proglas u kojem ističe kako su to »prvi slobodni izbori« i kako općine treba da dođu »u narodne ruke«. Međutim, za samostalce je najvažnije da na izborima dođe do izražaja »misao srpsko-hrvatske solidarnosti i sudbinske povezanosti.«⁶⁾ Općenito se isticalo da su izbori »ispit zrelosti« za Srbe u Banovini Hrvatskoj.⁷⁾

Konfrontacija SDS s JRZ i drugim srpskim strankama bila je potpuna i proizlazila je iz nastojanja da se ona konačno afirmira kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. U toku predizborne aktivnosti ona se koristila svim mogućnostima kako bi ostvarila taj cilj. Stoga su se politički protivnici često žalili na postupke SDS i organa vlasti u nekim srezovima. U tim žalbama obično se isticalo kako je SDS privilegirana stranka. Tako Đorđe Marković u jednom pismu

³⁾ **Seljački dom**, 25. IV 1940.

⁴⁾ Isto, 9. V 1940.

⁵⁾ Isto, 3. V 1940.

⁶⁾ **Nova riječ**, 25. IV 1940.

⁷⁾ Isto, 9. V 1940.

banu navodi da je podnio molbu sreskom načelstvu Kostajnica za održavanje političkih sastanaka, ali nije dobio odobrenje već su ga »vijali opštinski stražari i organi«. Ali, isti sreski načelnik, navodi Marković, dočekuje i prati druge političare »agitirajući za samostalce.«⁸⁾ I u Okučanima je kulminirao sukob s JRZ. Nakon njezine pobjede, Sresko načelstvo je zatražilo od banske vlasti odgodu uvođenja odbornika u dužnost zbog predizborne agitacije »i to potajno letcima koji su izdani i dotureni iz Beograda, a za koje nije se uopće znalo do dana izbora«. Među letcima spominje se i jedan pod naslovom »Braće Srbi!«, u kojem se pozivaju Hrvati i Srbi da se okupe oko jedne »nacionalne liste«. Drugi je upućen »Srbima i Hrvatima, jugoslovenskim nacionalistima u Banovini Hrvatskoj«, a njegov potpisnik ustaje »protiv mačekovske diktature i protiv rasparčavanja Jugoslavije«. Poriče se nepolitički i lokalni karakter izbora i navodi kako se time htjelo postići da se Srbi zavode oko »sitnih lokalnih pitanja.«⁹⁾ Na području kninskog sreza rasturan je letak »Kninski Srbi«, u kojem su pozvani da glasaju protiv »Mačekove diktature«, a za »srpsku narodnu listu.«¹⁰⁾ U Šidu su srske stranke razvile živu predizbornu aktivnost suprotstavljajući se politici HSS i SDS. Ako se u Jugoslaviji može postaviti hrvatsko pitanje, isticali su protivnici sporazuma Cvetković — Maček, onda se može »postaviti u Banovini Hrvatskoj srpsko pitanje.«¹¹⁾ Čini se da su u nekim srezovima odnosi između srpskih stranaka bili tolerantniji. Tako su, prema izvještaju Sreskog načelstva Pakrac, gdje je odziv na izbore »bio vrlo slab«, u Lipiku građansku listu istakli pristaše JRZ, SDS i Radikalne stranke.¹²⁾ U pojedinim bosanskohercegovačkim srezovima predizborna aktivnost odvijala se u znaku još veće konfrontacije između različitih političkih struja. Nosilac nekih lista bila je SDS, ali su one obuhvaćale i Srbe druge političke orijentacije, te dio Muslimana. U mnogim takvim zajedničkim listama dio muslimanskog stanovništva glasanjem za ove liste smatrao je da »glasa za autonomiju« Bosne i Hercegovine. Zato se navodi da su i ove liste »opozicione prema Banovini Hrvatskoj i postojećem političkom poretku.«¹³⁾

JRZ je takođe pridavala veliki značaj općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, pa je u tu svrhu osnovala poseban Akcioni odbor na čelu sa Cvetkovićem. Za JRZ je učešće na izborima bilo utoliko delikatnije, ukoliko je položaj stranke u Srbiji bio slabiji, što bi se eventualnim izbornim uspjehom kompenziralo poboljšanjem njezina političkog položaja u Banovini Hrvatskoj. Kod toga su prvaci JRZ bili svjesni činjenice da u samostalcima imaju najveće političke protivnike. Zato su u toku predizborne aktivnosti protiv njih razvili intenzivnu propagandu. **Nova srpska riječ**, koja se javlja kao nastavak zabranjene **Srpske**

⁸⁾ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Zbirka: Općinski izbori (dalje: Općinski izbori), k. XX, 17801.

⁹⁾ Isto, k.XXI, 854.

¹⁰⁾ Isto, k.XXII, 28425.

¹¹⁾ Isto, k.XXIII, 29936.

¹²⁾ Isto, k.XXI, 55644.

¹³⁾ Isto, 60025.

riječi isticala je da za Srbe u Banovini Hrvatskoj »postoji samo jedna politika, sveobuhvatna politika narodnog jedinstva oličena u Beogradu« i »samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i kralj«. ¹⁴⁾ Ovaj list također podržava pokret »Srbi na okup«, navodeći kako taj pokret »nije prazna faza« i da su Srbi u Banovini Hrvatskoj raspisivanjem izbora stavljeni »pred naročiti zadatak« pa treba da pokažu »kako predstavnici Srba u Banovini nisu oni, koji im postaviše komesare i raspuštiše opštinske odbore, te im tako dokinuše i ono malo narodnih sloboda što su imali«. ¹⁵⁾ Zatim se za samstalce navodi kako oni »ne djele mišljenje svojih saveznika (HSS — MK) o značenju majskih općinskih izbora. Za njih oni imaju veliku važnost, jer računaju da će im se dati prilika da se kao stranka afirmiraju«. ¹⁶⁾ Štaviše, **Srpska riječ** je već ranije tvrdila da se banska vlast odlučila na raspisivanje općinskih izbora na zahtjev samostalaca »koji se nadaju pomoću vlasti i pritiska natjerati Srbe da pristupe njihovoj stranci«. ¹⁷⁾ Prema tome, JRZ je oštricu predizborne borbe okrenula protiv samostalaca procjenjujući da su joj oni glavni politički protivnik u Banovini Hrvatskoj. Stoga je Cvetković, putem izbornog proglašenja, pozvao sve Srbe u Banovini Hrvatskoj da se bez obzira na stranačke razlike ujedine i u izborima istupe s JRZ. ¹⁸⁾

Ostale građanske stranke i pojedine grupacije nisu predstavljale značajniji politički faktor na općinskim izborima, ali šarenilo kandidatskih lista pruža interesantne podatke ne samo o konstelaciji i međusobnom odnosu tih snaga već i o stupanju raslojavanja buržoaskih stranaka.

Odnos HSS i SDS, u okviru i mimo SDK, zaslužuje posebnu pažnju. U spomenutom proglašenju od 30. aprila 1940. godine Maček je ukazao i na pitanja odnosa prema Srbima i SDS u predizornoj i izornoj aktivnosti. Naime, u proglašenju se pledira za isticanje zajedničkih lista tamo gdje Hrvati žive izmiješani sa Srbima i narodnostima. »U tom slučaju«, kaže se u proglašenju, »ne treba mnogo pitati kojoj političkoj stranci ti nehrvati pripadaju, tek treba paziti, da li pristaju uz hrvatsko-srpski sporazum, da li su vjerni svojoj domovini Hrvatskoj, te da li imaju svojstva i volje da sudjeluju kod unapređivanja seljačkih gospodarstava putem općine«. ¹⁹⁾ Usprkos takvim izjavama i zajedničkoj izornoj akciji SDK, odnosi HSS i SDS su istovremeno ukazivali na njihove međusobne suprotnosti i različite poglede na pojedina pitanja. HSS je kao kriterij za isticanje zajedničkih lista tražila vjernost sporazumu Cvetković — Maček, ali je gdje god je to bilo moguće nastojala istaći svoje samostalne kandidatske liste. Samo tamo gdje je HSS bila nemoćna da istakne svoju samostalnu listu, išlo se na liste SDK. U nekim slučajevima su

¹⁴⁾ **Nova srpska riječ**, 2. V 1940;

Prema nekim informacijama, ovaj list je, po nalogu Cvetkovića, financiralo Ministarstvo unutrašnjih poslova (Usp: Ljubo Boban, **Sporazum Cvetković — Maček**, 345).

¹⁵⁾ **Nova srpska riječ**, 25. IV 1940.

¹⁶⁾ Isto, 2. V 1940.

¹⁷⁾ **Srpska riječ**, 22. II 1940.

¹⁸⁾ **Politika** 1. V 1940.

¹⁹⁾ **Seljački dom**, 9. V 1940.

liste HSS istaknute nasuprot listama SDS i obrnuto. Tako su u Okučanima »u posljednji čas« izbili nesporazumi, pa su postavljene odvojene kandidatske liste.²⁰⁾ Već je ranije Filip Marković, prvak HSS u Slavonском Brodu, označio SDS nulom, navodeći da s »tom 'nulom' neće saradnje«. ²¹⁾ I u toku naknadnih izbora nesuglasice HSS i SDS su dolazile do izražaja. Kada su u Kostajnici bili raspisani općinski izbori, Mjesni odbor HSS je »odbio zahtjeve Srba samostalaca u pogledu broja i poretka odborničkih mjesta na zajedničkoj izbornoj listi«. Naime, HSS se protivi da se Srbima u tom odboru »dade bilo kakav jači utjecaj«. Stoga se traži ponovno odgađanje izbora kako bi se našlo rješenje »koje bi dovelo do pune saradnje između Hrvata i Srba«. ²²⁾

Komunistička partija Hrvatske (KPH) je izborima posvetila znatnu pažnju, pa je iznijela i svoj stav prema građanskim političkim strankama. Ona je isticala potrebu samostalnog istupa na izborima »svih pristaša saveza radnika i seljaka« kako bi se na taj način stvorio front protiv građanskih političkih stranaka. KPH neće sa SDK već »poziva radni narod sela, bez izbora na partijsko uvjerenje, da stvara zajedničke liste predstavnika radnog naroda, liste koje se postavljaju mimo i protiv vodstva HSS-a i SDS-a, a vode borbu da u općinske odbore uđu predstavnici radnog naroda«. Pored toga, KPH je, ukazujući na nedemokratičnost izbornog postupka kako u pogledu načina glasanja, tako i prava glasa, tražila da se na izborima pokaže odlučnost nasuprot vodstvu HSS i SDS.²³⁾ Centralni komitet KPH izdaje i poseban letak, odnosno proglas »Radnom narodu sela« u kojem konstatira da pristaše Saveza radnog naroda nisu svagdje mogle postaviti svoje liste uslijed raznih oblika izbornog terora. U vezi s tim slijede upute: »Tamo gdje su pristaše saveza radnog naroda, usprkos terora, postavili svoju opozicionu ili nezavisnu listu, mimo i protiv vodstva SDK — glasajte svi za tu listu radnog naroda«. U protivnom poziva na bojkot izbora.²⁴⁾ Ovdje treba istaći da je sudjelovanje komunista u općinskim izborima

²⁰⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 54734.

²¹⁾ *Brodska riječ*, 27. I 1940.

²²⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 17801;

I kod pojedinih prvaka HSS bilo je nekorektnosti u predizbornoj borbi. Tako iz Bugojna javljaju da je narodni zastupnik Ante Budimirović kupio osam vagona kukuruza koje dijeli sirotinji »što kod protivnika izaziva ogorčenje« (Isto, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu od 17. V 1940).

²³⁾ *Srp i čekić*, n. dj. 22;

Pišući o demokratičnosti izbora, *Srp i čekić* ističe: »Prije nego što su raspisani izbori za seoske općine hrvatska gospoda nisu htjela da se oni vrše po ranijim reakcionarnim zakonima, jer oni su, zaboga, 'demokrati' i prema tome izborni zakon treba biti 'demokratski'. I pronašli su da je u ranijem zakonu najreakcionarnije — što je dano pravo glasa onima, koji navrše 21 godinu starosti, jer po njihovom 'demokratskom' shvaćanju tek od 24 navršene godine čovjek je zreo da samostalno misli i daje svoj glas tamo kuda treba. Prema njihovom, javno je glasanje samo ranije bilo reakcionarno, jer danas kad hrvatski narod ima povjerenje u svoje vodstvo i kad vlada sloboda i demokracija, zašto se onda narod ne bi javno izjasnio za svoje 'narodno vodstvo'. I tako najedamput po 'demokraciji' hrvatske gospode ispada da je javno pravo glasa demokratsko« (Isto, 30).

²⁴⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI 804.

bilo otežano velikim izbornim terorom koji je kulminirao u predizbornoj fazi. Naime, banska vlast je u prvom redu nastojala onemogućiti isticanje radničkih i radničko-seljačkih lista, plašeći se da će to izazvati još veće političko diferenciranje u bazama HSS i SDS. Usprkos svemu, ove liste su bile dosta brojne pojavljujući se pod raznim nazivima: lista bloka radnog naroda, radničko-seljačka, radnička, URS-ova, nezavisna, stranke radnog naroda, saveza radnika i seljaka, zemljičarsko-radnička itd.²⁵⁾

Prema tome, ne može se poricati političko značenje općinskih izbora, a tim više što su kako građanske stranke, tako i KPH svojom političkom akcijom pridonijele takvom njihovom karakteru. U tom kontekstu oni su imali i izrazito političko značenje, jer su održavali odnos snaga ne samo u konstelaciji građanskih stranaka već i dostignuti stupanj procesa diferencijacije, odnosno opadanje utjecaja građanskih stranaka u korist KPJ. Oni su na taj način bili i svojevrsni indikator klasnog rasporeda snaga.

Već predizborna aktivnost pokazuje opadanje političkog prestiža HSS. Naime, vodstvo stranke je očekivalo da će na izborima dobiti bez rezervnu podršku hrvatskog naroda, ali se pokazalo da je ona daleko manja u odnosu na onu u decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine. To je potvrđeno slabim interesom za same izbore, što je prethodno došlo do izražaja u predizbornoj agitaciji u koju se nije uključio širi krug pristaša HSS. Isticanje velikog broja disidentskih lista samo je pokazalo u kolikoj mjeri je napredovao proces političkog raslojavanja u stranci. SDS je, također, bila zahvaćena procesom diferencijacije, ali je to u manjoj mjeri došlo do izražaja u općinskim izborima, što treba pripisati jasnoći političkih ciljeva samostalaca i njihovom zalaganju za hrvatsko-srpsku suradnju, kao i za očuvanje državne cjeline putem njezina preuređenja na demokratskim principima.

Naredbom bana Banovine Hrvatske od 22. aprila 1940. godine, izbore je trebalo provesti 19. maja u 710 općina, odnosno u 90 srezova. U međuvremenu smanjio se broj općina na 694, ali ni u svim ovim nisu navedenog dana održani općinski izbori. Novom naredbom bana od 17. maja, koja je uslijedila svega dva dana prije izbora, »na neizvjesno vrijeme« odgođeni su izbori u srezovima Kastav, Čabar, Delnice, Sušak, Benkovac i Šibenik. Istom naredbom izbori za srezove Brčko i Gradačac određeni su za 26. maja, a za srez Derventu 2. juna 1940. godine. Nadalje, izbori su bili odgođeni u općinama Konovovska Gruda i Cavtat za 26. maja, a u općinama Pazarište, Brestovsko, Kloštar Ivanić, Bosiljevo, Slavonjski Šamac i Cvetlin za 2. juna. Izbori u nekim općinama održani su tek 9. juna, pa i kasnije tako da su u nekim općinama provedeni i tokom prvih mjeseci 1941. godine. To su, uglavnom, one općine u kojima su općinske uprave bile opoziciono raspoložene prema banskoj vlasti i HSS, pa su one raspuštene i raspisivani novi izbori. Uslijed incidenata na samim biralištima za tjedan dana su odgođeni izbori u

²⁵⁾ Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941.* n. dj. 289—298.

općinama Andrijaševci, Retkovići, Opuzen, Gunja i Farkaševac.²⁶⁾ Prema raspisu banske vlasti od 30. aprila 1940. godine, sreska načelstva su bila dužna dostaviti tri redovna izvještaja u vezi s provođenjem izbora, i to: do 12. maja koliko se u kojoj općini bira odbornika, do 15. maja koliko je u kojoj općini utvrđeno kandidatskih lista i »kakvo obilježje ima kandidatska lista« te, konačno, 19. a najkasnije 20. maja sreska načelstva su bila dužna izvijestiti o rezultatima izbora.²⁷⁾

Prema obrascu »Izborni podaci«, proizlazi da su izbori provedeni u 50 srezova, odnosno 625 općina. Ukupno je uvrđeno 1.057 kandidatskih lista i to:²⁸⁾

HSS	538
HSS — disidenti	67
SDS	80
SDS — disidenti	2
SDK	98
SDK — disidenti	2
Muslimani i HSS	2
JMO	4
JRZ	68
JNS	4
JNS i JRZ	7
Zemljoradnici	3
Zemljoradnici, JNS i JRZ	3
Radikali	6
Jugoslavenski nacionalisti	2
Kombinacije vanstranačkih lista	21
Građanske	44
Vanstranačke	31
Radničke	15
Ljevičarske	10
Srpske	24
Njemačke	14
Mađarske	1
Ljotićev Zbor	3
Hrvati i Nijemci	1
Ostale	7
Svega:	1.057

Već i ova struktura odobrenih, odnosno potvrđenih kandidatskih lista ukazuje na neke značajke u odnosima između građanskih stra-

²⁶⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, Posebna zabilješka.

²⁷⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XX, Raspis banske vlasti od 30. IV 1940; Međutim, ovi izvještaji samo su djelimično sačuvani, pa o izborima imamo samo fragmentarne podatke. Osim izvještaja sreskih načelstava, važan je obrazac »Uspjeh kandidatske liste«, u koji su unošeni izborni podaci za svaku kandidatsku listu u odnosnoj općini. Na osnovu tih podataka su i rekonstruirani rezultati izbora u 30 srezova, mada su i za neke od tih srezova podaci nepotpuni.

²⁸⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXI, 17801.

naka i drugih političkih grupacija. Prije svega, pada u oči veliki broj disidentskih lista, ali i taj podatak treba uzeti s rezervom pošto je HSS imala interes da se pojavi što manji broj ovih lista. Taj interes određen je nastojanjem da se spriječi ili makar ublaži proces političkog raslojavanja stranke, kao i implikacijama koje bi se javile kao posljedica isticanja velikog broja kandidatskih lista nasuprot zvaničnim listama HSS. Stoga se u nekim slučajevima i ne govori o disidentskim listama već nezvaničnim listama HSS. Tu su i liste s drugim nazivima kao što su seljačke, građanske, ljevičarske, radničko-seljačke i druge koje također podupiru disidenti HSS. Tako, npr. nije jasno što se krije pod 96 lista koje su označene kao kombinacija vanstranačkih, vanstranačke i građanske. Sve to potvrđuju podaci o broju potvrđenih kandidatskih lista za područje Ispostave banske vlasti u Splitu koje je obuhvaćalo 24 sreza sa 117 općina. Potvrđene su slijedeće kandidatske liste:²⁹⁾

HSS	100
HSS — disidenti	12
SDS	4
SDK	6
Disidenti HSS s drugima	1
Kompromisne liste HSS	2
Muslimani i HSS	5
Muslimani	6
JRZ	3
JRZ, JNS i Zbor	3
JRZ, JNS i Zemljoradnici	2
JRZ i JNS	2
JRZ, JNS, Zbor i Jugoslavenski nacionalisti	2
JNS	3
Jugoslavenski nacionalisti	1
Zbor	1
Srpske vanstranačke	10
Građanske	1
Klerikalne	2
Ljevičarske	13
Radničke i radničko-seljačke	10
Ostale	2
Svega:	191

Poređujući ove podatke s onima za cijelo područje Banovine Hrvatske, mogu se uočiti neka neslaganja koja upućuju na oprezniji pristup ovim podacima. Činjenica je da je na području Ispostave registrirano više ljevičarskih i muslimanskih lista nego na cijelom području Banovine Hrvatske, što upućuje na zaključak da su ukupni podaci ne-

²⁹⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XXII, Popis potvrđenih kandidatskih lista prilikom općinskih izbora 19/V 1940. godine; Podaci se odnose na srezove: Benkovac, Biograd, Bugojno, Dubrovnik, Fojnica, Hvar, Imotski, Knin, Konjic, Korčula, Livno, Ljubuški, Makarska, Metković, Mostar Preko, Prozor, Sinj, Split, Stolac, Supetar, Šibenik, Tomislavgrad i Travnik (Isto).

tačni. To je tim sigurnije što su podaci za područje Ispostave sastavljeni na osnovu pregleda lista po srezovima i općinama, dok je za područje cijele Banovine Hrvatske sačuvan samo iskaz potvrđenih kandidatskih lista bez odgovarajuće argumentacije. Broj lista koje su istakli Muslimani i HSS također je veći na području Ispostave od ukupnog broja iskazanih lista. Pored disidentskih lista HSS, posebno se spominju kombinirane liste disidenata s drugima, te kompromisne liste HSS u koje, kako se navodi, ulaze i »pučkaši«. Sve to govori da broj disidentskih lista nije iscrpljen brojem koji se kao takav navodi, već da disidente treba tražiti ne samo na nezvaničnim listama HSS već i na građanskim i vanstranačkim. U stvari, svaku nezvaničnu listu, a takvih je bio veliki broj, istaknutu nasuprot zvaničnoj listi, trebalo bi smatrati disidentskom, jer je ona istaknuta mimo volje organizacija stranke. Uzme li se u obzir da HSS ima poziciju vladajuće stranke u Banovini Hrvatskoj, te politička moć koja proizlazi iz sprege s JRZ, s jedne, i kolaboracije sa SDS u okviru SDK, s druge strane, onda je jasno da ona već u postupku isticanja kandidatskih lista nije uspjela ostvariti svoje političke ambicije. Ovdje treba dodati i činjenicu da su nosioci drugih lista, naročito ljevičarskih, radničkih i disidentskih, imali velike poteškoće oko njihova potvrđivanja. Te liste su potvrđivane tek onda ako se njihovi nosioci nisu mogli onemogućiti u svojoj namjeri i ako se njihovim listama nisu mogle staviti nikakve formalne zamjerke. Na kraju treba istaći da su prezentirani podaci o broju i strukturi potvrđenih kandidatskih lista, bez obzira na rezerve u pogledu tačnosti podataka, indikativni za razmatranje pozicije građanskih stranaka i praćenje njihova nastojanja da zaustave proces političkog raslojavanja kako bi time onemogućile sužavanje svoje političke osnovice.

Izbori su provedeni 19. maja 1940. godine u većini općina, ali uz veliki pritisak organa vlasti i vladajućih građanskih stranaka. Usprkos odricanju političkog značenja, ovim izborima se htjelo dokazati da nema stvarne opozicije vladajućoj stranačkoj kombinaciji. HSS je sa svoje strane nastojala potvrditi da ona suvereno vlada u hrvatskom selu i stoga se suprotstavljala svim nastojanjima koja su ugrožavala taj stranački interes. Naročito se suprotstavljala proletarizaciji sela, nastojeći makar ublažiti taj proces, kako bi ublažila konfrontaciju na klasnim i socijalnim osnovama. Stoga izborni rezultati posredno pokazuju koliko je HSS uspjela u tim svojim nastojanjima.

Kako je veliki dio arhive Banovine Hrvatske uništen, teško je analizirati izborne rezultate u cjelini, a tim više što su se u stranačkoj štampi pojavili samo osnovni podaci o broju osvojenih općina i eventualno o broju osvojenih odborničkih mjesta. U Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu postoje podaci za 30 srezova koji su za neke samo fragmentarni. Podaci za ostalih 60 srezova nisu sačuvani, osim nekih sporednih vijesti. I pored toga, na osnovu raspoloživih arhivskih izvora i izvještaja stranačke štampe, može se utvrditi da je odaziv birača bio slab i da su oni svojom apstinencijom na najbjepečatljiviji način potvrdili slabljenje utjecaja buržoaskih stranaka. Interes birača za izbore bio je toliko slab i svako upoređenje s ranijim

izborima govori o prestruktuiranju u političkoj osnovici građanskih političkih struktura. To se naročito odnosi na HSS. Tako je na decembar-
skim izborima 1938. godine glasalo 80,45% od ukupnog broja birača
Savske banovine, a od ukupnog broja glasalih 82,57% ih je glasalo za
Mačeka.³⁰⁾ Na općinskim izborima 1940. godine taj procenat je prepo-
lovljen. Stoga je HSS bilo stalo da se ne objavljuju izborni rezultati,
pa oni nikada u cijelosti nisu bili ni objavljeni.³¹⁾ Preko stranačke štampe
saopćeni su samo globalni rezultati o pobjedi HSS. Slično su postupile
i druge građanske stranke. Međutim, kvalitativna analiza izbora poka-
zuje da su u političkoj osnovici buržoaskih stranaka dominantna centri-
fugalna kretanja karakteristična za političke stranke u raspadanju.

Pošto rezultati izbora nisu zvanično objavljeni, nema pouzdanih
podataka o njihovom stvarnom ishodu s obzirom na to da stranačka
štampa pruža vrlo različite i nepouz dane podatke. Ona se u pravilu
ograničava samo na saopćenja u pogledu broja osvojenih općina, sma-
trajući odnosnu općinu osvojenom i u slučaju ako je suparnička lista
potisnuta s minimalnom većinom koja ne osigurava kvalifikacionu ve-
ćinu u općinskoj upravi. Samostalci su smatrali neke općine osvojenim
već time što su pobijedili JRZ bez obzira na to što je treća lista od-
nijela stvarnu pobjedu. Prema štampi koja odražava gledišta HSS, re-
zultati izbora, prema broju osvojenih općina, su slijedeći:³²⁾

HSS	425 općina
SDK	106 općina
SDS	27 općina
HSS i Muslimani	4 općine
HSS i Nijemci	1 općina
SDS s drugim srpskim strankama	1 općina
SDK s drugim srpskim strankama	1 općina
JRZ	20 općina
Zajednička srpska lista	8 općina
Vanstranačka srpska lista	18 općina
Ostale liste	13 općina

Akcioni odbor JRZ izdao je saopćenje u kojem ističe da su nje-
zine liste osvojile 56 općina a liste SDS svega 32 općine. »U čisto srp-
skim opštinama, gdje je apsolutna većina Srba«, ističe se zatim, »naše
liste dobile su 42 opštine, dok je SDS dobila samo 24 opštine«. ³³⁾ Slično
je isticala i **Samouprava**, organ JRZ, navodeći: »Naša stranka postigla
je odlične rezultate na ovim izborima. U svim krajevima koji su pre-
težno nastanjeni Srbima, mi smo dobili većinu i to znatnu većinu. Ovaj
rezultat je nažalost neposredno ocenjen i rdavo shvaćen od vodstva
Samostalne demokratske stranke«. ³⁴⁾

³⁰⁾ Usp: Mile Konjević, **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ**, n. dj. 259.

³¹⁾ Usp: Ljubo Boban, **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj**, n. dj. 242—243.

³²⁾ **Seljački dom**, 23. V 1940.

³³⁾ **Politika**, 21. V 1940.

³⁴⁾ **Samouprava**, 25. V 1940.

Neposredno nakon izbora, uslijedila je izjava Save Kosanovića, glavnog tajnika SDS, u kojoj je podvukao da je 1936. godine JRZ osvojila 77 općina, a samostalci samo 22 općine. U ovim izborima, navodi Kosanović, JRZ je izgubila 47 općina u korist SDS i 17 općina u korist vanstranačkih lista. Komentirajući izborne rezultate, **Nova riječ** ističe da se izborna borba vodila »samo u čisto srpskim opštinama i opštinama sa srpskom većinom«. Ujedno se ocjenjuje da je SDS ne samo najjača srpska stranka u Banovini Hrvatskoj već i stranka s apsolutnom većinom srpskog naroda za sobom. SDS je, kako se navodi, sama osvojila preko 60 općina, a liste SDK su postigle »velike uspjehe u 41 mješanom srezu dok se u 12 srezova uopće nisu mogle pojaviti druge liste«. Posebno se navode uspjesi samostalaca u srezovima Ilok, Vukovar, Grubišino Polje, Kostajnica, Petrinja, Ogulin, Podravska Slatina, Korenica i Donji Lapac. Isto tako samostalci sa zadovoljstvom ističu da su osvojili općinu Medak, kao najjaču srpsku općinu u Lici.³⁵⁾ Čini se da pod terminom »osvojena općina« SDS ne računa samo općinu u kojoj je ona došla na vlast, već svaku općinu u kojoj su samostalci potisnuli JRZ i druge srpske stranke, bez obzira na to što je odnosnu općinu osvojila HSS ili SDK. Međutim, uspjesi samostalaca su očiti, a naročito u poređenju s rezultatima prethodnih općinskih izbora. SDS se na taj način »odlično (...) afirmirala na cijelom teritoriju Banovine Hrvatske. Ona je jedina unosila politiku sporazuma u srpsko selo i jedina je branila tu politiku protiv svih mogućih i najneprirodnijih izbornih koalicija, kojima je bio jedini cilj borba protiv samostalnih demokrata«. U istom taboru, kako ističe **Nova riječ**, našli su se pristaše JRZ, JNS, Stojadinovićevi ostaci i Ljotičev Zbor »ne u brizi za lokalne potrebe općine, nego u borbi protiv usklađivanja života između Srba i Hrvata. Tim je značajnija pobjeda samostalaca.«³⁶⁾ I Maček je odao priznanje samostalcima ističući »da je koalicija HSS i SDS odnijela u Hrvatskoj 90 postotnu pobjedu« pri čemu je SDS »dobila većinu svih Srba u Hrvatskoj«.³⁷⁾

³⁵⁾ **Nova riječ**, 22. V 1940; **Seljačko kolo**, 30. V 1940;

JRZ je u korist SDS izgubila slijedeće općine: Srpske Moravice, Uljanik, Cakovci, Korog, Markušica, Mikluševci, Opatovac, Ostrovo, Pačetin, Petrovci, Trpinja, Vera, Nova Bukovica, Čeralije, Slatinski Drenovac, Pivnica, Cabuna, Primišlje, Vukovje, Medak, Lički Osik, Rajić, Bučje, Kukunjevac, Bijelo Brdo, Dalje, Ernestinovo, Đurđenovac, Krstinja, Perjasica, Vukomanić, Medari, Crkveni Bok, Glina, Blinja, Graduša, Jabukovac, Gornje Dubrave, Drežnica, Podlapac, Bunić, Gračac, Bruvno, Dabar, Berek i Staza. Prema tome, SDS se učvrstila u slijedećim općinama: Bačinci, Banoštar, Bektež, Bijelo Brdo, Bingula, Blinja, Bović, Bruvno, Bučje, Bunić, Crkveni Bok, Černica, Čerević, Čeralije, Dabar, Dalj, Donji Lapac, Drežnica, Gornje Dubrave, Gračac, Graduša, Gornje Polje, Ilinci, Ivanovo Selo, Jabukovac, Konjic, Kukunjevac, Krstinja, Majar, Markušica, Medak, Medari, Miokovićevo, Mohovo, Molvin, Negoslavci, Neštin, Nova Bukovica, Opatovac, Ostrovo, Pačetin, Perjasica, Petrovci, Pivnica, Plaški, Plitvička Jezera, Podlapac, Primišlje, Rajić, Slatinski Drenovac, Srpske Moravice, Staza, Sutivan, Susak, Topusko, Trpinja, Vera, Vilić Selo, Vojkovic, Voćin, Vojnić, Vukovje i Mali Gradac (Isto).

³⁶⁾ **Nova riječ**, 22. V 1940.

³⁷⁾ Isto, 30. V 1940.

Očito je da su građanske stranke i njihova glasila pretjerivali u pogledu svojih uspjeha na općinskim izborima odričući istovremeno te uspjehe svojim političkim protivnicima. Kod toga su još više zanemareni uspjesi disidentskih grupa, nezvaničnih lista te ljevičarskih i radničko-seljačkih lista. S obzirom na to da nedostaju potpuni podaci o izbornim rezultatima, teško je utvrditi stvarni uspjeh pojedinih stranaka i političkih grupacija. U tom pogledu iskaz »Rezultat glasanja 19. 5. 1940«, mada ne pruža podatke o ukupnom broja glasača, broju osvojenih općina i odnosu mandata u općinama, u mnogome je indikativan.³⁸⁾

HSS	228.783 glasova	8.999 odb. mjesta
SDS	16.490 "	702 "
SDK	43.527 "	1.708 "
JRZ	14.421 "	489 "
HSS — disidenti	13.272 "	376 "
SDS i SDK — disidenti	1.900 "	65 "
Građanske	8.318 "	342 "
JNS	883 "	28 "
Jugoslavenski nacionalisti	123 "	3 "
JMO	1.314 "	25 "
Radikali	1.279 "	46 "
Nijemci	1.175 "	56 "
Mađari	84 "	2 "
Ljevičari	5.034 "	110 "
JRZ, JNS i Zemljoradnici	3.463 "	39 "
Vanstranačke	8.973 "	263 "
Srpske	5.209 "	204 "
Radničke	2.901 "	54 "
Kombinirane srpske	2.267 "	223 "
HSS i Muslimani	2.642 "	149 "
JRZ i JNS	1.208 "	24 "
HRS (? — MK)	608 "	24 "
Ljotičev Zbor	1.444 "	20 "
Zemljoradnici	55 "	2 "
Svega:	369.375 "	13.952 "

Pregled broja glasova i osvojenih mandata malo govori, a gotovo što ne znamo koliko je ukupno bilo birača u Banovini Hrvatskoj. Stoga ćemo se poslužiti raspoloživim podacima za 30 srezova koji rječitije govore o odazivu birača.³⁹⁾

Srez	Birača	Glasalo	%
Ludbreg ⁴⁰⁾	8.560	1.871	21,89

³⁸⁾ IHRPH, Općinski izbori, k.XX, 17801.

³⁹⁾ Ovaj pregled je sastavljen na osnovu izvještaja sereskkih načelnstava i podataka u obrascima »Uspjeh kandidatske liste« za općine u navedenim srezovima.

⁴⁰⁾ Boban navodi podatak da je glasao 1881 birač (Usp. O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, 242—243).

Kutina ⁴¹⁾	2.344	2.069	88,27
Koprivnica ⁴²⁾	3.907	1.626	41,61
Krapina ⁴³⁾	797	154	19,32
Novi Marof	9.503	2.492	26,22
Našice	13.447	5.661	42,09
Metković ⁴⁴⁾	4.434	2.127	47,97
Osijek	9.250	4.708	50,89
Podravska Slatina ⁴⁵⁾	11.682	4.683	40,08
Senj	3.263	1.350	41,34
Sinj	16.582	6.653	40,12
Slunj	11.396	6.960	61,07
Stolac	10.152	2.897	28,24
Split	21.692	9.979	46,92
Slavonski Brod	14.310	5.734	40,06
Slavonska Požega	13.742	5.250	38,20
Šid	9.357	4.940	52,79
Udbina	3.236	1.548	48,14
Tomislavgrad	7.932	2.684	33,83
Travnik	10.400	4.610	44,32
Varaždin	12.037	4.340	36,05
Vinkovci	10.455	4.257	40,71
Vrginmost	9.435	4.591	48,65
Vojnic	9.613	4.730	49,20
Virovitica	10.713	4.496	41,95
Vrbovsko	4.308	1.317	30,57
Vukovar	10.395	5.684	54,68
Gorica	10.378	2.951	28,43
Zelina	10.274	2.066	20,10
Županja	9.483	3.140	33,00
Svega:	283.077	115.568	40,82

Postoje, dakle, podaci za 30 srezova ili za jednu trećinu od njihovog ukupnog broja. Kako su navedeni srezovi prostorno rasuti na raznim područjima Banovine Hrvatske i kako predstavljaju ravno jednu trećinu, mogu se s pravom uzeti kao reprezentativni, a tim više jer nema indicija koje bi govorele u prilog da je situacija u drugim srezovima povoljnija u korist građanskih stranaka. To naročito potvrđuje broj izašlih na izbore u ovih 30 srezova s obzirom na to da i taj broj predstavlja približno jednu trećinu od svih koji su glasali u Banovini Hrvatskoj. Da su podaci za ovih 30 srezova potpuni, on bi se gotovo poklapao s jednom trećinom ukupnog broja glasalih. Nadalje, proizlazi da je na izbore izašao mali broj birača, što je naročito evidentno u pore-

⁴¹⁾ Za općinu Ludina izračunat je ukupan broj birača na osnovu broja glasalih i procenta učešća na izborima.

⁴²⁾ Podaci se odnose samo na dvije općine.

⁴³⁾ Podaci se odnose samo na jednu općinu.

⁴⁴⁾ Podaci bez općine Opuzen u kojoj su izbori odgođeni za 26. V 1940.

⁴⁵⁾ Ukupan broj birača izračunat na osnovu broja glasalih i procenta učešća na izborima.

đenju s njihovim odazivom na decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine kada je u Savskoj banovini glasalo 80,45%, dok je na ove izbore u navedenih 30 srezova izašlo svega 40,82% birača. U osam srezova glasalo je manje od jedne trećine, a u samo pet srezova više od 50% birača. Sve to govori da HSS i SDS nisu uspjele u svojoj osnovnoj zamisli koja je imala podlogu u nastojanju da im osigura što širu podršku birača. Detaljnija analiza uspjeha pojedinih stranaka u ovim srezovima pruža još indikativnije podatke, što se može utvrditi i iz pregleda koji pokazuje broj osvojenih glasova i odborničkih mjesta:

Lista	Glasova	Odb. mjesta
HSS	51.736	2.636
SDK	18.236	705
HSS-disidenti	10.501	383
SDS	6.630	280
JRZ	5.063	217
Radničko-seljačka	3.766	65
Građanska	3.110	117
Radikali	1.280	46
Njemačka	1.288	63
HSS i Muslimani	1.256	62
HSS i JRZ	1.062	30
Srpska vanstranačka	941	41
Srpska, JRZ i SDS	865	28
JRZ — JNS	804	9
SDS — disidenti	623	16
Ujedinjeni Srbi	622	27
Srpska	530	19
Građanska nezavisna i JRZ	469	24
Srpska nezavisna	429	8
Ljevičari	375	6
Zbor	338	6
Radnička	330	8
Vanstranačka	275	7
JRZ — SDS	268	5
HSS i Nijemci	250	21
JRZ — Zbor	243	9
Zemljoradnici — JNS	154	3
JRZ, JNS i Zbor	153	1
HSS, JRZ i SDS	137	18
JNS	135	2
Zemljoradnici	126	11
Srpska građanska	117	3
Mađari i Nijemci	115	12
Rusini i Nijemci	93	4
JRZ i Muslimani	76	4
Nezavisni seljaci	7	0
Neidentificirani glasovi	3.165	?
Svega:	115.568	4.896

Prema tome, raspored osvojenih glasova po strankama i raznim izbornim kolaboracijama pokazuje daleko veće šarenilo nego što bi se to dalo zaključiti iz saopćenja stranačke štampe. Nadalje, ovi podaci pokazuju da je za jedno odborničko mjesto trebalo prosječno 23,60 glasova, pa je i u tom pogledu moguće upoređivati ne samo karakter izborne pobjede već i način na koji su do nje došle pojedine građanske stranke i političke grupacije. Tzv. »izborna geometrija« imala je primjenu i u ovim izborima. Pojedine liste osvajale su općinsku upravu zahvaljujući razlici od svega nekoliko glasova, koja je, opet, mogla ovisiti o raspoloženju biračkog odbora, odnosno volji mjesne organizacije odnosno građanske stranke. U pogledu broja glasova za osvajanje jednog odborničkog mjesta u najboljem položaju bila je HSS s obzirom na to da joj je za to trebalo svega 19,62 glasa. Slično je bilo i tamo gdje je HSS imala kombinirane liste s drugim strankama. Tako je HSS — njemačkoj listi trebalo 11,90, a listi HSS — JRZ-SDS samo 7,61 glas za jedno odborničko mjesto. Kombinacije HSS s Muslimanima i s JRZ imale su nešto manje uspjeha. Listama SDK i SDS trebalo je nešto više glasova za jedno odborničko mjesto, ali se taj broj kreće u okviru prosjeka. Onim listama koje su bile opozicione prema HSS i SDS trebalo je daleko veći broj glasova za jedan odbornički mandat. To naročito vrijedi za opoziciju na klasnoj osnovi. Tako je radničko-seljačkoj listi trebalo trostruko više glasova za jedno odborničko mjesto nego listi HSS. Zahvaljujući tome, radničko-seljačka lista je s većim brojem glasova osvojila gotovo upola manje odborničkih mjesta od građanske. Isto tako, ona je s trostruko većim brojem glasova osvojila gotovo jednak broj mandata kao i HSS-muslimanska i njemačka lista. Sve to pokazuje da su građanske stranke bilo samostalno, bilo u međusobnoj kolaboraciji, usprkos različitim političkim ciljevima, pod svaku cijenu nastojale osvojiti ili zadržati vlast u seoskim općinama suprotstavljajući se rastućoj opoziciji na klasnoj osnovi.

HSS je, uprkos pogodnostima koje joj pruža položaj vladajuće stranke, imala i potpunih promašaja u pojedinim općinama, što se može utvrditi analizom izbornog uspjeha u svakom srezu, odnosno općinama na njegovom području. U srezu Ludbreg bile su istaknute samo liste HSS s tim što se na listi općine Ludbreg-Trg nalazilo i pet Srba. Ta općina imala je i najbolji odziv birača s 38,90%, dok je najslabiji odziv bio u općinama Martijanec 14,88% i Rasinja 15,34%.⁴⁶ Zanimljiv tok imali su izbori u kutinskom srezu s obzirom na to da je u općini Kutina nezavisna lista pobijedila službenu listu HSS osvojivši 19, a HSS svega 5 mandata. U općini Popovača, zvaničnoj listi HSS, suprotstavljena je disidentska koja je osvojila 4 mandata.⁴⁷ Isticanjem više lista u srezu Koprivnica, sudeći prema raspoloživim podacima za dvije općine, postiglo se relativno visoko učešće birača na izborima. Tako su u općini Sokolovac bile postavljene liste SDK (koja je i pobijedila), HSS i kombinirana lista (JRZ, JNS i Zbor). I u drugoj općini, čiji se naziv zbog nečitkosti

⁴⁶) IHRPH, Općinski izbori, k.XXIII, Izvještaj Sreskog načelstva Ludbreg od 20. V 1940.

⁴⁷) Isto, k.XX, Izvještaj Sreskog načelstva Kutina od 19. V 1940.

ne može utvrditi, nasuprot zvaničnoj listi HSS, postavljena je nezvanična, koja je i pobijedila osvojivši 15 mandata.⁴⁶⁾ Prema izvještaju Sreskog načelstva u Novom Marofu, na ponašanje glasača utjecala je »ratna psihoza birača, uslijed dnevnog pozivanja u vojsku posljednjih dana kao i nezainteresiranost birača«. ⁴⁷⁾ Relativno visok procenat glasača na području sreza Našice treba tražiti u činjenici da se u većini općina vodila dosta živa politička borba između građanskih stranaka. Istaknuto je više kandidatskih lista, pa su gotovo sve jače stranke imale istaknute kandidatske liste, i to bilo samostalne, bilo u kolaboraciji s drugim strankama i političkim grupama. Tako je u 12 općina bilo istaknuto 25 kandidatskih lista. Najveći uspjeh imala je SDK, dok je HSS pobijedila u općinama Koška, Đurđenovac, Čačinci i Zdenci. Toliko lista je bilo i istaknuto, ali su se pored njih pojavile i tri disidentske liste od kojih su dvije bile samostalne, a jedna u kombinaciji sa zemljoradnicima. Međutim, ove liste nisu imale većeg uspjeha.⁴⁸⁾ Podaci za Metković su interesantni s obzirom na to da je HSS ostvarila procentualno dosta dobar uspjeh, mada neke indicije upućuju da je on ostvaren u znaku pritiska zvaničnih faktora stranke. Na to upućuje i incident u Opuzenu, na sam dan izbora, kad su Dujmović Jure, Dujmović Mate i Popić Josip nasilno uzeli biračke spiskove. To je bio razlog da su izbori odgođeni za sedam dana. Inače, ova trojica su kasnije pred Sreskim načelstvom izjavili da su to učinili zbog toga što im je »općinska organizacija (HSS — MK) u Opuzenu spriječila da predaju svoju listu«. ⁴⁹⁾ Na području osječkog sreza postavljeno je više lista, što je također utjecalo na bolji odaziv birača. U pojedinim općinama broj, odnosno procenat izašlih na izbore iznosio je: Tenje 53⁰/₀, Laslovo 54⁰/₀, Hrastin 62⁰/₀, Ernestinovo 85⁰/₀, Dalj 61⁰/₀ i Bijelo Brdo 55⁰/₀. Od ovih šest općina u tri su bile istaknute po dvije liste, u dvije po tri liste i u jednoj četiri liste. HSS je poražena u Tenju od JRZ zajedno s njemačkom i listom samostalaca. Pobijedila je u Sarvašu njemačku, Retfali građansku, Hrastinu SDS i JRZ, Ernestinovu njemačku, Erdutu građansku, Čepinu građansku, te u Aljmašu i Laslovu svoje disidentske liste. U Jovanovcu je bila samo lista HSS.⁵⁰⁾ I na području sreskog načelstva Podravska Slatina bilo je istaknuto više kandidatskih lista. HSS je imala samo jednu, i to u Gornjem Miholjcu, gdje je i pobijedila. Najveća izborna borba vodila se između srpskih stranaka.⁵¹⁾ U srezu Senj izborni rezultati su relativno dobri, mada je u nekim općinama odaziv bio vrlo slab. Tako su, na primjer, izbornici »birališta Alan potpuno apstinirali od glasovanja tako, da čak ni članovi biračkog odbora na tom biralištu nisu glasali«. Inače, bile su istaknute samo liste HSS.⁵²⁾ Procenat učešća birača na izborima u općinama sinjskog sreza dosta je visok zbog borbe koju su HSS i SDS

⁴⁶⁾ Isto, 55626.

⁴⁷⁾ Isto, k.XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Novi Marof od 20. V 1940.

⁴⁸⁾ Isto, Uspjeh kandidatske liste.

⁴⁹⁾ Isto.

⁵⁰⁾ Isto.

⁵¹⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Podravska Slatina od 19. V 1940.

⁵²⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Senj od 20. V 1940.

vodile s JRZ i JNS u općini Vrlika, gdje je glasalo 68,8% birača donoseći pobjedu HSS. Istovremeno je u općini Sinj došla do izražaja podvojenost u redovima HSS s obzirom na to da je uz zvaničnu listu postavljena još jedna lista HSS, te radničko-seljačka, kojoj se priključila i grupa nezadovoljnika HSS. Radničko-seljačka lista je pobijedila, a na formularu »Uspjeh kandidatske liste« stoji zabilješka: »Oni koji su glasali za Vicu Buljana izražavali su revolt protiv vodstva HSS.⁵⁵ Slično je bilo i na području slunjskog sreza, gdje su HSS i SDS vodile borbu protiv JRZ i drugih srpskih stranaka. Partneri SDK odnijeli su pobjedu u svim općinama, osim u Veljunu, gdje je pobijedila građanska lista. Inače, procenat izašlih na izbore je dosta visok i u pojedinim općinama iznosio je: Cetinograd 66,9%, Veljun 63%, Slunj 65,8%, Rakovica 67% i Drežnik 53%. Ovdje treba spomenuti da je u Drežniku istaknuta nezavisna lista HSS.⁵⁶ HSS i JRZ odmjeravale su snage i na području sreza Stolac. Tamo gdje HSS nije mogla istaći samostalne liste, kolaborirala je s Muslimanima, ali su se i na drugoj strani pojavile kombinirane liste (JRZ — Muslimani). Tamo gdje nije bilo više lista, odaziv je bio vrlo slab. Tako je u općini Aladinci glasalo samo 12% birača. Nešto veći procenat HSS je ostvarila u Hutovu, gdje je glasalo 17% birača.⁵⁷

Velika podvajanja u HSS potvrdili su izborni rezultati u splitskom srezu. U Trogiru je pobijedila radničko-seljačka lista zvaničnu listu HSS. Protiv zvanične liste HSS glasali su i disidenti stranke. Zvanična lista HSS u općini Poljica — Priko imala je tri protuliste od kojih su dvije bile disidentske i jedna ljevičarska. Pobijedila je zvanična lista HSS, dok su ove tri osvojile 8 mandata. U Omišu je, također, pobijedila HSS, ali su disidenti osvojili sedam, a ljevičari četiri mandata. U ovoj općini na izbore je izašlo 62,8% birača. Nezvanična lista HSS pobijedila je u općini Lečevica, dok je općini Šestanovac osvojila sedam mandata. Nasuprot ljevičarskoj listi, u Klisu su istaknute tri liste HSS, od kojih prvu treba smatrati zvaničnom, a ostale dvije disidentskim. Pobijedila je treća lista HSS, druga je osvojila 5, a treća 6 mandata. Tako se na području splitskog sreza pojavilo preko 8 nezvaničnih lista ne računajući disidente koji su sudjelovali u isticanju kombiniranih lista.⁵⁸ Relativno mirnu pobjedu odnijele su liste HSS u brodskom srezu, osim u općinama Lužanji i Trnjani, gdje je pobijedila SDK. Međutim, disidentske liste postavljene su u Brodskom Varošu, Beravcima (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Andrijevcima, Sibirju (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Podvinju (gdje je i pobijedila nezvanična lista), Podcrkavlju, Oriovcu, Klakaru, Garčinu i Brodskom Stupniku. Prema tome, ukupno je istaknuto deset nezvaničnih lista HSS, ali se samo četiri spominju kao disidentske (Podcrkavlje, Oriovac, Garčin i Brodski Stupnik). Samo ove četiri liste osvojile su 15, a sve nezvanične zajedno 63 mandata, što predstavlja više od jedne šestine svih odborničkih mandata u brodskom

⁵⁵) Isto, Uspjeh kandidatske liste.

⁵⁶) Isto.

⁵⁷) Isto.

⁵⁸) Isto.

srezu.⁵⁹ Sve to pokazuje da je proces diferencijacije u HSS u broskom srezu imao snažan odraz i na izborne rezultate. Stoga, emisari HSS i nakon izbora obilaze pojedine organizacije raspuštajući sve one u kojima egzistiraju dvije struje.⁶⁰ Slična situacija je i u srezu Slavonska Požega, gdje su istaknute tri disidentske liste HSS (Vilić Selo, Velika i Požega Vanjska) i jedna SDK (Ruševo). Disidentska lista u Vilić Selu je pobijedila, dok su ostale tri osvojile 13 mandata.⁶¹

Šidski srez bio je za građanske stranke naročito zanimljiv zbog centrifugalnih kretanja u odnosu na Banovinu Hrvatsku i utjecaj JRZ. Izborna borba vodila se u 17 općina od kojih je 7 dobila JRZ, 7 HSS, jednu SDK, jednu Ujedinjeni Srbi i jednu Nijemci. I ovdje je postavljeno više »drugih« lista HSS, i to u općinama Bapska, Gibanac, Tovarnik, Kuku-njevci i Lipovac. Inače, u ovim općinama su pobijedile zvanične liste HSS, dok su »druge liste« osvojile ukupno 15 mandata.⁶² Izbori u udbinskom srezu protekli su u znaku borbe SDS protiv nosilaca pokreta »Srbi na okup« koji se tuže da se samostalcima daje sloboda agitacije, a njima osporava. U općini Udbina SDK je poražena od srpske vanstranačke liste kojoj se revanširala pobjedom u općini Podlupac.⁶³ HSS je pobijedila u srezovima Tomislavgrad i Travnik, gdje joj se nijedna druga stranka nije ozbiljnije suprotstavila.⁶⁴ Slično je bilo i u srezu Varaždin s tim što su se zvaničnim suprotstavile tri nezvanične liste HSS. Nezvanična lista pobijedila je u Križovljanu, dok su preostale dvije bile postavljene u Biškupcu, gdje su osvojile pet mandata.⁶⁵ I u Vinkovcima su izbori protekli u znaku premoći HSS, što je i razumljivo s obzirom na nacionalni sastav stanovništva. Osim lista HSS, koje su imale najviše uspjeha, njemačka lista je pobijedila u Vinkovačkom Novom Selu, i Jarmini, a njemačko-mađarska u Starim Jankovcima. HSS i Nijemci, kao izborna kombinacija, odnijeli su pobjedu u Oroliku, srpska vanstranačka u Mirkovcima i zemljoradnička u Sremskim Lazama. Međutim, i ovdje treba istaći veći broj nezvaničnih lista HSS koje su i pobijedile u općinama Andrijaševci i Retkovci. Treba napomenuti da su upravo u ove dvije općine izbori bili odgođeni, i to pošto se na sam dan izbora (19. maja) utvrdilo da birači masovno apstiniraju. Nezvanične liste osvojile su, pored toga, slijedeći broj mandata: Slakovci 3, Vođinci 3, Stari Mikonovci (dvije nezvanične) 4, Otok 3, Komletinci (označava se kao disidentska) 4 i Ivankovo 4 mandata.⁶⁶ U srezu Vrginmost glavnu borbu su vodile srpske stranke, dok je HSS imala kandidatsku listu jedino u Lasinji koja je osvojila 8 mandata. Treba istaći da su u ovom srezu i radikali osvojili znatan broj glasova i mandata. Isto tako su registrirane

⁵⁹) Isto, k.XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁶⁰) Usp: Mile Konjević, **Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slav. Brodu 1940. godine**, n. d., 255.

⁶¹) IHRPH, k.XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁶²) Isto.

⁶³) Isto.

⁶⁴) Isto, k.XXIV, Uspjeh kandidatske liste.

⁶⁵) Isto.

⁶⁶) Isto, k.XXV, Uspjeh kandidatske liste.

neke neuobičajene kolaboracije samostalaca sa srpskom listom i JRZ.⁶⁷ Slab uspjeh HSS je imala i u srezu Vojnić, gdje je njezina lista pobijedila jedino u Bariloviću.⁶⁸ U srezu Virovitica prevlast je imala HSS, osim u općinama Suhopolje i Pivnica, gdje je pobijedila SDK.⁶⁹ Takav uspjeh ostvarila je i u srezu Vrbovsko s obzirom na to da je pobijedila u svim općinama, osim u Srpskim Moravicima koje je osvojila SDS. Međutim, odaziv birača na području ovog sreza bio je slab. Tako je u Severinu na Kupi glasalo svega 4,2% i u Bosiljevu 9% birača.⁷⁰

Općinski izbori u vukovarskom srezu imali su posebne značajke, a naročito s obzirom na angažiranje JRZ i nosilaca pokreta »Srbi na okup«. Konfrontacija političkih stranaka pridonosila je razvijanju predizborne aktivnosti a time i većem učešću birača na izborima. Pri tome treba imati u vidu da je u 26 općina istaknuto 49 kandidatskih lista, i to: HSS 14, SDS 12, građanska 7, JRZ 6, njemačka 4, nezvanična HSS 2, srpska 1, zemljoradnička 1, SDK 1 i HSS-Nijemci 1. HSS je suprotstavila svoje liste njemačkim (Cerić, Sotin, Tompojevci i Lovas), SDS (Čakovci, Korog, Mikluševci i Petrovci) i HSS-njemačkoj (Nuštar). SDS se suprotstavila JRZ (Bršadin, Korog, Negoslavci, Trpinja, Vera i Pačetin), građanskim (Gaboš i Borovo), HSS (Čakovci, Korog, Mukluševci i Petrovci) i srpskoj (Markušica). Pojedine građanske stranke su osvojile slijedeće općine: HSS 12 (Antin, Berak, Bogdanovci, Cerić, Čakovci, Korog, Mikluševci, Sotin, Svinjarevci, Tompojevci, Tordinci i Lovas), SDS 6 (Markušica, Negoslavci, Petrovci, Trpinja, Vera i Pačetin), građanska 6 (Bobota, Borovo, Gaboš, Marinci, Opatovac i Ostrovo), JRZ jednu (Bršadin) i HSS-Nijemci jednu (Nuštar).⁷¹ Nasuprot relativno dobrom odazivu birača u srezu Vukovar, izrazito slab odaziv bio je u srezovima Velika Gorica i Zelina. U srezu Velika Gorica odazvalo se manje od 1/3, a u srezu Zelina jedva jedna petina birača.⁷²

Izbori u županjskom srezu karakteristični su po razmjerno velikom broju nezvaničnih, odnosno disidentskih lista HSS. Naime, takvih lista istaknuto je osam, od kojih su pet izričito naznačene kao disidentske. Nezvanične liste pobijedile su u Šamcu i Gundinicima, dok su ostale osvojile 29 mandata. Kao i drugdje, izborna geometrija je donijela neke nelogične rezultate. Tako su disidenti HSS u općini Račinovo sa 149 glasova osvojili 6 mandata, a zvanična lista HSS u istoj općini sa svega dva glasa više 12 mandata. Ovdje treba napomenuti da su izbori u općinama Gunja i Šamac bili odgođeni, pa su održani 26. maja, odnosno 2. juna. U općini Gunja izbori nisu provedeni na vrijeme »što članovi izbornog odbora i njihovi zamjenici nisu htjeli vršiti svoju dužnost.«⁷³)

⁶⁷) Isto.

⁶⁸) Isto.

⁶⁹) Isto.

⁷⁰) Isto.

⁷¹) Isto.

⁷²) Isto, k.XXVI, Uspjeh kandidatske liste.

⁷³) Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Županja od 20. V 1940.

O izborima u drugim srezovima imamo samo fragmentarne podatke, što se, u stvari, odnosi na još 29 srezova. Za preostale nisu sačuvani nikakvi podaci. Iz sreskog načelstva Pakrac stigli su samo osnovni podaci iz kojih se može zaključiti da su najviše uspjeha imale HSS i SDS. Međutim, odaziv birača »je bio vrlo slab«, što potvrđuje i podatak da je u općini Antunovac apstiniralo čitavo Marino Selo s 215 birača. Pored toga, u Lipiku, Badljevini i još nekim općinama postavljene su opozicione liste.⁷⁴⁾ U srezu Križevci bio je, također, »interes izbornika malen«, što se može reći i za srez Čakovec, gdje je u četiri općine glasalo manje od 20% birača. Tako je u općini Macinec glasalo samo 3% birača.⁷⁵⁾ Sresko načelstvo Novska samo konstatira pobjedu HSS i SDS.⁷⁶⁾ Prema izvještaju sreskog načelstva Križevci, interes birača bio je, između ostalog, slab i zato »što su mjesne odnosno općinske i kotarske organizacije HSS ranije odredile koga se ima birati«. Zbog toga je u općini Sv. Petar Orehovac došlo do gotovo potpune apstinencije s obzirom na to da su glasala samo dva birača.⁷⁷⁾ Iz izvještaja sreskog načelstva Korenica može se utvrditi da je samostalcima bila suprotstavljena »nezavisna« lista.⁷⁸⁾ U srezu Okučani JRZ i Zbor su osvojili 579 glasova, a SDK, zbog nesuglasica između HSS i SDS, 507 glasova. Međutim, poraz se ima pripisati i »izvjesnim nesuglasticama same SDS u nekim selima i premaloj aktivnosti njenih članova.⁷⁹⁾

I neki naknadni postupci organa banske vlasti potvrdili su nastojanje političkih faktora da se onemoguće oni općinski odbori koji su bili neprihvatljiviji za HSS i SDS. Obično se u raznim žalbenim predmetima i postupcima pokušavalo dokazati kako opoziciona lista nije legalno osvojila vlast, pozivajući se pri tome na neka pitanja izborne procedure: rad biračkog odbora, ranije zatvaranje birališta, nedozvoljena agitacija itd. Međutim, treba istaći da je vladajuća SDK imala daleko više mogućnosti da utiče na tok izbora podrazumijevajući pod tim razne oblike pritisa i falsifikata. Osim toga, opozicionu listu bilo je neobično teško istaknuti, i to, s jedne strane, zbog političkih pritisa HSS i SDS i, s druge, zbog formalnih razloga. Naime, doku su liste HSS i SDS potvrđivane brzo i bez proceduralnih poteškoća, dotle se u slučajevima isticanja opozicionih lista postupalo sasvim suprotno. Takav kurs organi vlasti su zadržali, pa se tako postupalo i pri provođenju naknadnih izbora u drugoj polovini 1940. i početkom 1941. godine. Tako su u općini Sela kod Siska izbori bili provedeni u augustu 1940. godine, a pobijedila je lista radničko-seljačkog saveza nastupajući pod parolom: »Sa seljačkom i radničkom sirotinjom protiv seljačkih bogataša«. ⁸⁰⁾ Kad

⁷⁴⁾ Isto, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Pakrac od 20. V 1940.

⁷⁵⁾ Usp: Ljubo Boban, **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj**, n. dj. 242.

⁷⁶⁾ IHRPH, Općinski izbori, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Novska od 20. V 1940.

⁷⁷⁾ Isto, Izvještaj Sreskog načelstva Križevci od 19. V 1940.

⁷⁸⁾ Isto, k. XX, Izvještaj Sreskog načelstva Korenica od 25. V 1940.

⁷⁹⁾ Isto, k. XXI, Izvještaj Sreskog načelstva Okučani od 27. V 1940.

⁸⁰⁾ Politički vjesnik, vjesnik radnog naroda 1940—1941 (kritičko izdanje), Zagreb 1965, 159.

su kasnije preuzeli općinsku upravu, htjeli su općinske terete prebaciti na 170 kuća bogatijih, u koje je ulazio i posjed zagrebačkog Kaptola. Naime, zaključeno je da se proda stoka i sa toga posjeda kako bi se podmirili općinski dugovi, ali prije izvršenja te odluke, banska vlast je raspustila općinsku upravu.⁸¹ Izbori su ponovo provedeni sredinom marta 1941. godine i tom prilikom je od 1489 birača glasalo svega njih 400 ili 26,86%. Ovog puta je, međutim, bila samo zvanična lista HSS.⁸²

Kako je već istaknuto, rezultati općinskih izbora samo potvrđuju ne samo sužavanje političke osnovice i slabljenje utjecaja HSS već i dostignuti stupanj procesa raslojavanja stranke. Zato su politički faktori nastojali prikriti takav razvoj situacije, pa u vezi s tim treba s rezervom gledati na iskazivanje izbornih rezultata. Naime, čini se da je HSS neke nezvanične, građanske, seljačke i radničko-seljačke liste iskazivala kao svoje izostavljajući samo liste koje su se otvoreno deklarirale kao disidentske, ljevičarske i opozicione uopće. Na osnovu toga može se zaključiti da je i disidentskih lista bilo istaknuto daleko više nego što se do sada pretpostavljalo.⁸³ Prema raspoloživim podacima, moguće je identificirati slijedeće nezvanične, odnosno disidentske liste HSS:

Srez	Općina	Naziv liste	Broj glasova	Broj mandata
Kutina	Kutina	Nezavisna	758	19
	Popovača	Disidenti HSS	146	4
Koprivnica	?	Disidenti HSS	168	15
Našice	Bare	Disidenti HSS i zemljoradnici	—	—
	Zdenci	Disidenti HSS	30	1
	Orahovica	Disidenti HSS	40	—
Osijek	Laslovo	Disidenti HSS	63	2
	Aljmaš	Disidenti HSS	18	1
Sinj	Sinj	Nezvanična HSS	214	1
Slunj	Drežnik	Nezavisna HSS	87	2
Stolac	Berkovići	HSS (s JRZ i JNS)	525	23
Split	Poljica-Priko	Nezvanična HSS	241	3
		Nezvanična HSS II	306	4
	Omiš	Nezvanična HSS	326	7
	Lećeveća	Nezvanična HSS	603	22
	Šestanovac	Nezvanična HSS	404	7
	Klis	Nezvanična HSS	261	5
	Kaštel Sućurac	Nezvanična HSS II	460	18
Nezvanična HSS		125	4	

⁸¹⁾ Isto, 292.

⁸²⁾ IHRPH, Općinski izbori, k. XXIII, 804.

⁸³⁾ Boban u radu **O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj** navodi da se pojavilo oko 60 disidentskih lista (243). Taj podatak preuzeo sam i ja (Usp: Mile Konjević, **Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ**, 259).

Slav. Brod	Podcrkavlje	Disidenti HSS	44	1
	Oriovac	Disidenti HSS	196	6
	Garčin	Disidenti HSS	98	4
	Brodski Stupnik	Disidenti HSS	101	4
	Brodsko Varoš	Nezvanična HSS	115	3
	Andrijevc	Nezvanična HSS	123	4
	Beravci	Nezvanična HSS	79	9
	Sibinj	Nezvanična HSS	418	16
	Podvinje	Nezvanična HSS	216	13
	Klakar	Nezvanična HSS	62	3
Slov. Požega	Vilić Selo	Disidenti HSS	430	21
	Velika	Disidenti HSS	138	4
	Požega — Vanjska	Disidenti HSS	185	6
	Ruševo	Disidenti HSS (i SDK)	110	3
	Šid	Bapska	Nezvanična HSS	105
Gibanac		Nezvanična HSS	59	2
Tovarnik		Nezvanična HSS	34	1
Kukunjevci		Nezvanična HSS	77	2
Lipovac		Nezvanična HSS	86	6
Varaždin	Križovljani	Nezvanična HSS	305	19
	Biškupac	Nezvanična HSS	133	1
		Nezvanična HSS II	313	4
Vinkovci	Andrijaševci	Nezvanična HSS	177	12
	Retkovci	Nezvanična HSS	150	8
	Slakovci	Nezvanična HSS	79	3
	Vođinci	Nezvanična HSS	77	3
	St. Mikanovci	Nezvanična HSS	37	1
		Nezvanična HSS II	72	3
	Otok	Nezvanična HSS	87	3
	Kompletinci	Disidenti HSS	151	4
	Ivankovo	Disidenti HSS i ljevičari	149	4
Vukovar	Antin	Nezvanična HSS	60	3
	Nuštar	Nezvanična HSS	88	5
Županja	Slav. Šamac	Nezvanična HSS	111	14
	Gundinci	Nezvanična HSS	86	9
	Gunja	Disidenti HSS	111	5
	Štitar	Disidenti HSS	72	5
	Račinovci	Disidenti HSS	149	6
	Pos. Podgajci	Disidenti HSS	108	4
	Bošnjaci	Disidenti HSS	253	7
	Disidenti HSS II	102	2	
Senj	Jablanac	Nezvanična HSS	48	2
Vel. Gorica	Odra	Disidenti HSS	132	6

Pakrac	Lipik	Disidenti HSS	?	?
	Badljevina	Disidenti HSS	?	?
Okučani	?	Disidenti HSS	?	?
Donji Miholjac	?	Disidenti HSS	?	?
	?	Disidenti HSS	?	?
	?	Disidenti HSS	?	?
Svega:			10.501	383

Prema tome, nasuprot zvaničnim listama, prištaše HSS su istakle 68 nezvaničnih, odnosno disidentskih lista, od kojih su 30 lista izričito navedene kao disidentske. Čini se, pak, da u pogledu terminološkog označavanja ovih lista nije bilo jedinstvenog pristupa. Kako drugačije objasniti da u splitskom srezu nijedna lista nije označena kao disidentska, mada je poznato da su u splitskoj organizaciji HSS egzistirale različite struje i sukobi. U svakom slučaju s pravom se može pretpostaviti da s ovim ni izdaleka nije iscrpljen broj disidentskih lista, a tim više što je gornji broj utvrđen na osnovu dokumentacije za svega jednu trećinu srezova. Pri tome treba imati u vidu da su s 10.501 glasova ove liste zauzele treće mjesto po broju osvojenih glasova i da taj broj čini 9,08% od ukupnog broja svih glasova. Ovaj iznos je, poret toga, veći od jedne petine glasova koje je osvojila HSS. Kada se disidentske liste ne bi krile pod drugim nazivom, one bi svojim izbornim rezultatima još upečatljivije pokazale stupanj političke podvojenosti HSS.

Uzevši u cjelini, HSS je, sudeći već po odazivu birača, postigla slab izborni uspjeh. U navedenim srezovima ona je dobila 51.736 ili 44,68% svih glasova, što predstavlja veliki pad u odnosu na decembarske izbore 1938. godine, kada je u Savskoj banovini za Mačeka glasalo 82,57% od ukupnog broja svih birača. To je neuspjeh i u pogledu izbornih ambicija HSS, koja je izbornim rezultatima nastojala dokazati da nema opozicije u vlastitim redovima i da u političkom pogledu stranka ima jedinstvenu podršku svih pristaša. Ovdje, ipak, treba dodati zajednički uspjeh HSS i SDS u okviru SDK, ali uz ogradu da SDK i HSS nisu isto i da politički program SDK nije i politički program HSS, bez obzira na deklarativno izjašnjavanje o istovetnosti političkih ciljeva.

Od srezova za koje postoje djelomični arhivski izvori, izborni uspjeh SDK i SDS može se, donekle, pratiti samo u 21 srezu. U srezu Koprivnica SDK je pobijedila samo u općini Sokolovac.⁸⁴ Sresko načelnštvo Novska samo konstatira da su »većinu dobile« liste HSS i SDS.⁸⁵ Za srez Našice postoje potpuni podaci koji pokazuju da su SDK i SDS uvjerljivo porazile JRZ, koja je uspjela osvojiti samo nekoliko mandata. Inače, SDK je dobila sedam, HSS tri, te JRZ i Zbor samo jednu općinu, i to s osam mandata, dok je preostala četiri mandata osvojila SDS.⁸⁶

⁸⁴) IHRPH, Općinski izbori. k. XX, 35526.

⁸⁵) Isto, k. XXI, 55633.

⁸⁶) Isto.

Na području osječkog sreza liste SDS su bile postavljene u općinama Hrastin i Tenje, ali su osvojile mali broj mandata. U Tenju je lista SDS poražena od JRZ, a u Hrastinu od HSS. Samostalci su, međutim, pobijedili u Dalju, gdje su porazili Zbor, i u Bjelom Brdu, gdje su porazili JRZ i Zbor.⁸⁷⁾ U srezu Podravska Slatina liste SDK i SDS postigle su potpun uspjeh s obzirom na to da je od sedam općina pet osvojila SDK, jednu SDS i jednu HSS. Liste JRZ i građanske poražene su gdje god su bile postavljene. U Gornjem Miholjcu lista SDS je poražena od HSS, ali je osvojila više mandata od liste JRZ.⁸⁸⁾ Iz sačuvanih podataka za srezove Pakrac i Senj može se samo zaključiti da su bile postavljene liste SDK i SDS.⁸⁹⁾ Slab uspjeh imali su samostalci u srezu Sinj s obzirom na to da su imali samo jednu listu, i to u Vrlici, koja je dobila samo jedan mandat. Ovdje je, inače, pobijedila HSS ispred kombinacije JRZ i JNS, pa je lista SDS bila tek treća.⁹⁰⁾ Zanimljivi su rezultati izbora u Srezu Slunj s obzirom na to da je bilo istaknuto više kandidatskih lista. SDK je pobijedila u općini Cetingrad, i to listu SDS, dok je u Veljunu poražena zajedno s SDS i nezavisnom seljačkom listom od strane građanske liste. Od građanske liste SDK je poražena i u Rakovici, ali joj se revanširala pobjedom u Drežniku. U općini Drmlje SDS je postavila, čak, tri liste. Pobijedila je prva.⁹¹⁾ Za srezove Livno i Split moguće je samo utvrditi da su postojale liste SDK i SDS.⁹²⁾ U srezu Slavonski Brod lista SDK pobijedila je u Lužanima i Trnjanima.⁹³⁾ Liste SDK postigle su značajan uspjeh u srezu Slavonska Požega pobjedama u šest općina, gdje su im se suprotstavile opozicione liste HSS i SDK.⁹⁴⁾ Nasuprot tome, u srezu Šid SDK i SDS su postigle slabe rezultate, mada su imale istaknute kandidatske liste u Ilincima, Adaševcima, Jarmini i Bačincima. Samo u Bačincima lista SDK je pobijedila JRZ i osvojila tu općinu.⁹⁵⁾ U općini Udbina lista SDK je poražena od srpske vanstranačke kojoj se revanširala pobjedom u Podlapcu.⁹⁶⁾ Na području vinkovačkog sreza samostalci su uspjeli postaviti liste samo u općinama Mirkovci i Sremske Laze, ali su u prvoj poražene od srpske vanstranačke, a u drugoj od zemljoradničke liste.⁹⁷⁾ Zanimljiva izborna borba vodila se u srezu Vrginmost, gdje su SDK i SDS osvojile samo dvije općine, mada su imale istaknute liste u svih pet općina.⁹⁸⁾ Veći uspjeh su postigle u srezu Vojnić osvojivši od sedam općina četiri.⁹⁹⁾ U srezu Vrbovsko SDS je u općini

⁸⁷⁾ Isto.

⁸⁸⁾ Isto, 54734.

⁸⁹⁾ Isto, 52407.

⁹⁰⁾ Isto, 69769.

⁹¹⁾ Isto.

⁹²⁾ Isto.

⁹³⁾ Isto, k. XXII, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁴⁾ Isto, k. XXIII, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁵⁾ Isto.

⁹⁶⁾ Isto, k. XXIV, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁷⁾ Isto.

⁹⁸⁾ Isto, k. XXV, Uspjeh kandidatske liste.

⁹⁹⁾ Isto.

Srpske Moravice uvjerljivo pobijedila JRZ.¹⁰⁰ Na području sreza Virovitica SDK je osvojila općine Suhopolje i Pivnicu.¹⁰¹ Velike uspjehe postigla je SDS u Vukovaru, i to u gotovo svim općinama, mada je pobijedila samo u Markušici, Negoslavcima, Petrovcima, Trpinji, Veri i Pačetinu. U ostalim općinama dobila je po koji mandat protiv JRZ, HSS, građanskih i srpskih vanstranačkih lista. U navedenih šest općina pobjeda SDS je bila uvjerljiva. JRZ je poražena u četiri, a u jednoj općini HSS i srpska vanstranačka lista. Od JRZ samostalci su poraženi samo u Bršadinu.¹⁰²

Prema tome, proizlazi da je u 13 srezova postavljeno 37 lista SDS, što govori o izbornim ambicijama samostalaca i nastojanju da se u sredinama sa srpskom i mješovitom nacionalnom strukturom eksponiraju kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. Mada su osvojili daleko manji broj općina od broja istaknutih kandidatskih lista, ostaje činjenica da su u većini mjesta potisnule JRZ. U takvim slučajevima pobjedu je obično odnosila HSS. Samostalcima je bio osnovni cilj potiskivanje JRZ, pa je u takvim slučajevima uspjeh HSS tretiran kao pobjeda SDS s obzirom na to da su samostalci osvojili veći broj glasova od Cvetkovićevih eksponenata. Usprkos većem broju osvojenih mandata, samostalci su pobijedili samo u sljedećim općinama: Bijelo Brdo, Slatinski Drenovac, Drmlje, Temernica, Vojnić, Perjasica, Krtinja, Srpske Moravice, Markušica, Negoslavci, Petrovci, Trpinja, Vera i Pačetin. SDS je najmanje uspjeha imala u šidskom srezu.

Liste SDK bile su istaknute u 39 općina, od kojih su osvojile sljedeće: Sokolovac, Klokočevci, Feričanci, Bare, Našice-Trg, Podgorač, Orahovica, Našice-Vanjska, Dalj, Podravska Slatina, Sopje, Voćin, Nova Bukovica, Čeralije, Cetingrad, Drežnik, Lužani, Trnjani, Bektež, Jakšić, Stražman, Ruševo, Požega-Vanjska, Bačinci, Podlapac, Topusko, Vukomanić, Suhopolje i Pivnica. Očito je SDK, što treba pripisati i utjecaju HSS, imala daleko više uspjeha od SDS. Ipak, samostalci su uspjehe SDK smatrali, ne bez razloga, svojim djelom. Pri tome treba imati u vidu da se HSS teško odlučivala na isticanje zajedničkih lista, čineći to u slučajevima kad nije imala drugog izlaza. Ponegdje se uz listu SDK javlja i lista HSS, a kad se u mjestima s mješovitim nacionalnim sastavom ističe lista SDS, onda joj HSS redovito suprotstavlja svoju.

Mada skroman arhivski materijal ne dopušta formuliranje preciznijih zaključaka, neosporno je da su općinski izbori potvrdili politički utjecaj SDS među srpskim stanovništvom. To su pokazali izborni rezultati same SDS i u okviru SDK. Ostale srpske stranke, u pogledu izbornog uspjeha, daleko zaostaju za SDS. Međutim, diferencijacioni procesi u stranci su utjecali na raspoloženje birača s obzirom na to da su većim dijelom bili razočarani političkim kursom banske vlasti i razvojem političke situacije u Banovini Hrvatskoj, a time i radom političkih stranaka koje su u njoj bile na vlasti. Čini se, međutim, da je SDS

¹⁰⁰⁾ Isto.

¹⁰¹⁾ Isto.

¹⁰²⁾ Isto.

bila u nešto boljem položaju u pogledu odaziva birača. To treba pripisati karakteru političkog raslojavanja u njezinim redovima, jasno i javno definiranim političkim ciljevima, radu na popularizaciji sporazuma Cvetković — Maček i karakteru hrvatsko-srpske suradnje te, konačno, protusporazumskoj akciji srpskih građanskih stranaka. Naime, u tim uvjetima politika samostalaca činila se realnijom od politike tih stranaka koje su rušile i ono što je postignuto sporazumom Cvetković — Maček, a da umjesto toga nisu nudile nikakva bolja rješenja. I zato je politika samostalaca u pogledu razvijanja suradnje između Hrvata i Srba, u širem kontekstu nego što to dopuštaju stranački okviri i karakter sporazuma Cvetković — Maček, te u pogledu očuvanja državne cjeline putem njezina preuređenja na demokratskoj osnovi donijela stranci i određeni politički uspjeh koji su i izbori djelomično potvrdili. Od tada se SDS još otvorenije deklarira kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj.

Rezimirajući političku aktivnost u vrijeme provođenja općinskih izbora, treba istaći da se oni održavaju u uslovima neposredne ratne opasnosti i zaoštrenih klasnih, nacionalnih i socijalnih suprotnosti. U takvim društvenim protivrječnostima rad KPJ, osobito na selu, poprima šire i intenzivnije forme čiji su izraz borba za jedinstvo radničke klase, za ostvarivanje saveza radnika i seljaka, za iznalaženje legalnih oblika partijskog rada, za odlučno isticanje i podržavanje pravednih zahtjeva seljaštva, zatim borba za svakodnevne potrebe radnih ljudi i demokratizaciju društvenih odnosa uopće, kao i pojačani interes za klasnu borbu na selu i razrješavanje klasnih suprotnosti, za strukturalne promjene i diferencijacione procese u bazama buržoaskih stranaka i, u vezi s tim, borba za mase o čijem ishodu ne ovisi samo izgradnja oslonca i proširenje socijalne baze, već i ostvarivanje revolucionarnog kursa uopće. Takva orijentacija komunista vodila je konfrontaciji s HSS i SDS, koja je rezultirala razbijanjem njihovog političkog monopola i sve većim političkim uticajem komunista namećući potrebu pronalaženja organizacionih formi za prihvaćanje masa koje napuštaju politiku građanskih stranaka. Time je određeno i držanje KPH u općinskim izborima kojima ona također pridaje političko značenje nastojeći proširiti front protiv građanskih političkih stranaka. Jačanje opozicije na klasnoj osnovi izbori su samo potvrdili.

Građanske političke stranke također su izborima pridavale politički značaj, što se naročito odnosi na HSS i SDS, koje su se na izborima nastojale potvrditi kao jedina i osnovna politička snaga u Banovini Hrvatskoj. Time su istovremeno htjele učvrstiti svoj vladajući položaj na koji ih je doveo sporazum Cvetković — Maček. HSS je posebno nastojala učvrstiti svoje uvjerenje da ona u političkom pogledu odražava raspoloženje hrvatskog naroda, a SDS potisnuti utjecaj ostalih srpskih građanskih stranaka i afirmirati se kao politički predstavnik srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. Stoga nije bez osnova tvrdnja njihovih političkih protivnika da je banska vlast raspisala općinske izbore upravo na zahtjev samostalaca. Naime, sprezi HSS—JRZ samostalci su se mogli suprotstaviti samo poboljšanjem svoga položaja u Banovini Hrvatskoj, pa su u izborima vidjeli mogućnost da se osvajanjem

vlasti u srpskim općinama i općinama s mješovitim nacionalnim sastavom učvrste na račun JRZ. Pored toga, HSS i SDS su nastojale smiriti unutar-stranačka previranja i suzbiti opoziciju na klasnoj osnovi. Sve to govori da su one općinskim izborima pridavale političko značenje.

Mada arhivski materijal ne dopušta cjelovito praćenje i rekonstrukciju izbora, ipak je moguće utvrditi da su već u toku predizborne aktivnosti propala očekivanja građanskih stranaka, jer se pokazalo da je njihova politička osnovica daleko uža nego što su pretpostavljali njihovi stranački prvaci. To se odrazilo i na njihov politički prestiž koji pokazuje tendenciju stalnog pada. Diferencijacioni procesi u objema strankama ušli su u akutnu fazu jačajući centrifugalna kretanja i pokazujući put njihova raspadanja. Gubeći političku podršku seljaštva, HSS i SDS ostaju samo eksponenti građanske politike.

Konačno, izborni rezultati su potvrdili slabljenje političkog utjecaja građanskih stranaka i ukazali na pravac njihova raspadanja putem ubrzane političke diferencijacije. Činjenica da je na izbore izašlo samo dvije petine birača to nedvosmisleno potvrđuje. U vezi s tim može se govoriti o formalnoj pobjedi HSS i SDS, ali i o njihovom stvarnom porazu. Naime, disperzija glasova u korist nosilaca raznih političkih tendencija i disidentskih struja znači da su i one dvije petine glasova morale podijeliti sa svojim političkim protivnicima. To praktično znači da je vladavinsku kombinaciju u Banovini Hrvatskoj na općinskim izborima podržalo nešto više od jedne petine birača. To je bio i poraz političkih ambicija njezinih nosilaca.

Mile Konjević

THE MUNICIPAL ELECTION IN BANOVINA CROATIA

Resumé

Bourgeois parties, especially the H. S. S. and the S. D. S. have tried to use municipal elections in Banovina in Croatia, which they held on the 19th. May 1940, to assure their power in village councils and in this way strengthen the Party's position and respectively putting an end to the narrowing of political groundplans. Ultimately, the H. S. S. and S. D. S. are trying to assure the leading position in Banovina brought about by the Cvetković/Maček agreement. Contrary to the weakening of position of the Bourgeois Party, the influence of the K. P. J. is constantly increasing and in clearly evident racial controversies it is becoming a significant political power. Widening its actions, especially in the villages, it was confronted by the bourgeois parties and destroyed their political influence, accepting differential processes on the basis of those parties making ever improving working conditions for communists. At the same time the K. P. J. is looking for organizational forms acceptable to the masses abandoning the Bourgeois Party's policies and even parting from them in an organizational sense.

In these conditions the leaders of the bourgeois party attach great political importance to municipal elections without regard to how much they weigh in public emphasis. Because of this, the results of municipal elections not only show the present balance of power of the bourgeois party and the achieved level of political domination in them, but also the defeat of their political ambitions. Disclosed facts show that the response of the voters was particularly weak, which indicates a radical change of inclination damaging to the bourgeois party. With their abstention, and in some places complete, voters most significantly confirmed the descent of the political prestige of bourgeois structures. With regard to the fact that only two fifths of the total number of voters attended elections, the victory of the H. S. S. and the S. D. S. is only a formal one, hence the qualitative analysis of the election shows that they were defeated. Elections thereafter have confirmed that the processes of differentiation on the bourgeois party's basis have arrived at an acute phase in the growing stronger of centrifugal movements and are showing the way to their disintegration. Losing political support the present H. S. S. and S. D. S. are left only as exponents of bourgeois policy. The dispersion of votes in the interest of opposition government combinations in Banovina in Croatia not only shows the ascent of dissident groups and streams but the strengthening of the opposition on the grounds of class. These class controversies put stamp on the social relationships in Banovina. Bearing in mind these facts, the K. P. J. is the only party offering a way out from these controversies, gathering on its platform workers and peasants and estimating that the strengthening of its political ground plan is not the only thing on which the outcome of this combat for the masses depends but also on the achievement of its final destinations.